

Mısır’da Modern Tıbbın Doğuşuna Dair Bir Literatür Değerlendirmesi A Literature Review on the Foundation of Modern Medicine in Egypt

Selda GÜNER ÖZDEN*

Öz

Bugün Türkiye’de modern tıbbın doğuş tarihi Osmanlı İmparatorluğu zaviyesinden İstanbul merkezli olarak anlatılmaktadır. İmparatorluk coğrafyasının genişliği düşünüldüğünde tıp reformunu farklı zaviyelerden değerlendirmenin sağlayacağı kıyas imkânı önem arz etmektedir. Bu çalışmanın amacı 19. Yüzyılda Mısır’da tıp eğitim ve hizmeti alanında yapılan reformlara dair çağdaş literatürün bir analizini yapmaktır. J. Heyworth-Dunne, Laverne Kuhnke, Amira el-Azhary Sonbol, Christian Jean Dubois, Serge Jagailoux, Khaled Fahmy, Abul-Magd’nin eserlerinden hareketle modern Mısır tıp tarihinin 19. Yüzyıl başlarındaki durumu ve hedefleri incelenecektir. Bu makale ayrıca, modern literatürde siyasi ve uluslararası ilişkiler alanın dışında, başka bir açıdan Mısır’da bireyi ve toplumu ilgilendiren sağlık kurumunun dönüşümünü merkeze almaktadır. Özellikle yüzyılın ilk yarısında Mısır’da tıp üzerine araştırmalar, geleneksel tıbbın ve inancın içine modern tıp uygulamalarının nasıl uyum sağladığına odaklanmaktadır. 1882’de Mısır’ın İngiliz kolonyal idaresi altına girmesinden önce modern tıp eğitiminin ve profesyonelleşmenin var olduğunu bu çalışmalar kanıtlamaktadır. Buna göre, yerli doktorlar, ebeler (hekime), berber cerrahlar mısır halkının modern tıpla ilişkisini kuran araçlardı. Nitekim Mısır’da tıp mesleği Fransız Dr. Clot (1793-1868)’un Mehmed Ali Paşa emriyle kurduğu ve yabancı doktorların eğitim verdiği Ebu Za’abel askeri hastane ve tıp okulunda doğmuştur. Bu bilgilere istinaden Mısır’da ulusal kimliğin teşekkülünde tıp reformunun rolünü tıp eğitimi için gerekli Arapça dilinde ilk, orta ve lise eğitimini gerekli kıldığı için önemli kabul etmekteyiz.

Anahtar sözcükler: Mısır, modernleşme, Ebu Za’abel, mekteb-i tıbbiye, Antoine Barthélemy Clot.

Abstract

Today, the birth history of modern medicine in Turkey is explained from the perspective of the Ottoman Empire, centered in Istanbul. Considering the breadth of the empire’s geography, the possibility of comparison provided by evaluating the medical reform from different perspectives is of great importance. The aim of this study is to analyze the contemporary literature on the reforms in medical education and service in Egypt in the 19th century. Based on the works of J. Heyworth-Dunne, Laverne Kuhnke, Amira el-Azhary Sonbol, Christian Jean Dubois, Serge Jagailoux, Khaled Fahmy and Abul-Magd the situation and goals of the modern Egyptian medical history in the early 19th century will be examined. This article also focuses on the transformation of the health institution that concerns the individual and society in Egypt from a different perspective, apart from the field of political and international relations in modern literature. Research on medicine in Egypt, especially in the first half of the century, focuses on how modern medical practices fit into traditional medicine and belief. On the Other hand, these studies prove that modern medical education and professionalization existed before Egypt came under British colonial rule in 1882. According to this, local doctors,

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. E-posta: sguner@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0669-8900

midwives (hekime), barber surgeons were the intermediaries who established the relationship of the Egyptian people with modern medicine. As a matter of fact, the medical profession in Egypt was born at the Abu Za'abel military hospital and medical school, which was founded by the French Dr. Clot (1793-1868) on the orders of Mehmed Ali Pasha and where foreign doctors were trained. Based on this information, we consider the role of medical reform in the formation of national identity in Egypt important because it makes primary, secondary and high school education in the Arabic language necessary for medical education necessary.

Keywords: Egypt, modernisation, Abu Za'abal, medical school, Antoine Barthélémy Clot.

Giriş

Modern Mısır tarih yazıcılığı 1798'de Napoleon'un Mısır'ı işgaliyle başlatılır ve onun 19. Yüzyıl boyunca nasıl Batı kolonyalizminin hedefi haline geldiğine odaklanır. Diploması ve siyasî tarihe askerî kavramların eşlik ettiği bu tarih anlatımında ana tema Mehmed Ali Paşa (1769/1770-1849) ve Osmanlı Sultanı II. Mahmud (1785-1839) arasındaki ilişkiler ve uluslararası bir mesele olarak Mısır'a dair kolonyal politikalar (Mitchell, 2001, s. 51). Diğer yandan 19. Yüzyıl Mısır'ın sömürgeleştirilme tarihi olarak karşımıza çıksa da modernleşme ve onun dönüştürücü gücünü tarih anlatımının merkezine koymaktan da vaz geçemeyiz. Burada Mehmed Ali Paşa, Napoleon işgali sonrası Mısır'da belirleyici otoritedir ve yeni ordu, idari teşkilat ve ekonomi anlayışıyla iktidar mücadelesine girdiği Babiali'yle yolları ayrılmıştır (Kutluoğlu, 2022, ss. 62-65). Mehmed Ali Paşa'nın Kahire'si ve Sultan'ın Dersaadet'i siyasî-idarî bir yol ayrımına girse de bu iki merkez modernleşme konusunda kimi zaman benzer süreçler yaşamıştır (Baer, 1963, ss. 29-49). Hatta Paşa, birçok benzer ıslahatı Sultan II. Mahmud'dan daha önce hayata geçirmiştir. Örneğin Mehmed Ali Paşa 1811'de Mısır'daki geleneksel orduyu tasfiye etmiş, yerine kendisine bağlı modern bir ordu kurmuştu. Bundan sonra yeni ordunun ihtiyaçlarını merkeze alan, militer amaçlarla bir batılılaşma siyaseti izledi. İstanbul'da *Takvim-i Vekayi*'nin 1831'de yayınlanmasından dört yıl önce Kahire'de ıslahatları anlatmak için bir resmî gazete, *Vekâyi-i Mısriyye*'nin yayınlanması da yine İstanbul'dan biraz önce 1827'de gerçekleşmiştir (Yazıcı, 2010, ss. 490-492).

Mehmed Ali Paşa'nın 1820'li yılların başında Fransız Doktor Antoine Barthelemy Clot (1793-1868)'u işe alıp bir tıp reformu başlatmasındaki amacı 1820'de yeni kurduğu ordusunun sağlığını ve Mısır'ın işgücünü yani nüfusunu koruyarak, Mısır'ın küresel ekonomiye katılımını arttırmaktı. (Minawi, 2000, ss. 9-10; Fahmy, 2000, ss. 15-62) Hastalıklar ve salgınlar Paşa'nın ordusunu zayıflatırken, Avrupa'da Mısır'dan ithal edilen malları taşıyan gemilere karantina uygulaması ekonomisine ayrıca zarar veriyordu. Hatta Dr. Clot, "Mısır milletini yüzyıllardır etkileyen tüm hastalıkların nedeninin nüfusun azalması olduğunu ve bunun her türlü ciddi ilerleme girişimini engellediğini" belirtmişti (Clot, 1840, s. 117). Bu nedenle 1830'larda ordu doktorları aracılığıyla çiçek hastalığına karşı yeni bir aşılama programı yürürlüğe konulmuştur. Antoine Barthelemy Clot Bey, Mısır'a geldiği 1825 yılından itibaren tıbbın modernleşmesi ve halk sağlığı konularına önemli katkılarda bulunmuştur. Bu sebeple çağdaş tarihçiler tarafından modern Mısır tıbbının kurucusu olarak kabul edilmektedir. Dr. Clot, Fransız askerî tıp teşkilatını yabancı bir ülkeye ithal eden ve bu sistemi Mısır'ın hem sosyo-kültürel hem de askerî ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde uygulayan bir reformcudur. Dr. Clot, Mısır Valisi'ni ordunun meslekten bir sıhhiye taburuyla korunmasının zorunlu olduğuna ve sürekli yabancı doktor istihdam etmek yerine bunların Mısır'da eğitilmesinin daha uygun ve verimli bir yol olduğuna ikna etmişti (Clot, 1840, ss. 409-410; Aboul-Enein, Puddy, 2016, s. 429; Fahmy, 2020, ss. 118-119). Dr. Clot'un başında bulunduğu yeni tıp kadrosu, Mehmed Ali'nin askerlerini tedavi edecek eğitimli sağlık personeli yetiştirmekle işe başladı ve bir süre sonra mekteb-i tıbbiye 1827'de Ebu Za'abel'de kuruldu. Bu okul 15-20 yaşlarındaki Mısırlı gençleri başlangıçta orduya sağlık görevlisi ve sivil hekim olarak yetiştirmek üzere tasarlandı. Modern tıp eğitim ve pratiğinin tesisi sırasında Dr. Clot'un karşısına iki engel çıkmıştır. Birincisi, Fransızca ve İtalyanca'yı Arapçaya doğru bir şekilde çevirebilecek tercümanların olmamasıydı; çünkü öğretim doğal olarak başlangıçta Avrupalı profesörlere emanet edilmişti ve yerli öğrenciler sadece Arapça konuşuyordu. Clot'un, 1827'de ilk organizasyonunu gerçekleştirdiği Ebu Za'abel tıp mektebinde eğitimciler ve öğrenciler arasındaki dil sorununu aşması gerekiyordu (Kuhnke, 1971, s. 12; Fahmy, 1998, ss. 17-52; Fahmy, 1999, ss. 224-271, Elshakry, 2013, ss. 22-24).

Dr. Clot, yeni mezun olacak doktorların hastalarıyla iyi iletişim kurabilmeleri için Ebu Za'abel'de eğitim dilinin Fransızca veya Türkçe değil Arapça olmasını sağladı (Perron, 1911, ss. 12-13). Bu sebeple Mısır'ın yerel kültürüne uygun biçimde modern tıp mesleğini işler hale getirdiği kabul edilmektedir. Bunun için birbirinin dilini bilmeyen Mısırlı öğrenci ve yabancı hocalar arasında ana dili Arapça olan tercümanlardan istifade etme yoluna gitmiştir. Bu politikanın amacı sağlık reformunu kalıcı hale getirmektir ve bir süre sonra eğitim dili de tamamen Arapça olacaktır (Hassan Effendi Mahmoud, 1866, s. 397).

Clot Bey'in modern sağlık teşkilatını kurma çabaları zorluklarla dolu bir süreçten geçmiştir. Geleneksel önyargılar aşılması gereken engellerden biriydi. Mesela kadınların modern tıptan istifade etmesi veya anatomi eğitimi için gerekli teşrih işlemlerinin yasak olması bunlara örnek verilebilir (Clot, 1949, s. 180).¹ Ancak Clot Bey'in modern sağlık kurumları ve eğitim sisteminin ihdasında geleneksel olanla ilişkisi "bağdaştırma" yöntemiyle açıklanabilir. Bundan kastımız, sömestir tatilinin Ramazan ayına denk getirilmesi ya da teşrih için ulemeden izin istenmesi ya da Ebu Za'abel Mekteb-i Tıbbiyesi'nin ilk öğrencilerinin bir kısmının Ezher'den alınması ya da ebelik okuluna siyahi köle kadınların yetiştirilmek üzere kabul edilmesiydi.² Halka rağmen, Mısır için gerçekleştirilen modernleşme ve değişimin lokomotifini eğitim ve tıp sahaları olmuştur.

Geleneksel önyargularla mücadele etmek dışında, Mehmet Ali Paşa'nın idari ve askeri alanlarda yapmaya çalıştığı diğer reformlarla, sıhhi yenilikler aynı dönemde hayata geçirilmeye çalışılmıştı. Ayrıca 1830-1840 arasında Osmanlı İmparatorluğuyla devam eden harpler sebebiyle sağlık organizasyonu için gerekli mali destek sınır kalmıştır (Bowring, 1840, s. 146; el-Azhary Sonbol, 1991, s. 21; Fahmy, 2010, s. 207).

Dr. Clot Bey Batı tarzı sağlık hizmetleri ve kurumlarını hayata geçirmeye çalışırken o dönemde Avrupa'da hâkim tıp bilgi ve literatürünü, tedavi yöntemlerini yeni nesil Mısırlı doktor, hekime ve ebe ve berber-cerrahlara öğretmeye çalışıyordu (Burrow, 1975, ss. 251-257; Ruf, 2011, s. 71).³ Hastaların iyileştirilmesinde Mısırlıların kendi geleneksel tedavi usul ve pratiğinden vazgeçmemeleri, modern yöntem ve uygulamaların her yerde ve aynı zamanda uygulanmaya konulmasını engelleyen bir faktördü. Mısırlı kadınların çocukları için devlete ait hastane veya kliniklere gitmeye başlaması veya çiçek aşısının daha yaygın bir uygulamaya dönüşmesi zaman almıştır. Hatta çiçek aşısı önceleri halk tarafından zehirli olduğu düşünülerek şiddetle reddedilmiş ya da donanmada askere alınanların dövmesine benzetildiği, çocukların ileride askere alınmak için işaretlendiği gibi ön yargılar nedeniyle kabul görmemişti (Jagailoux, 1986, s. 36). Kimi örneklerde görüldüğü üzere fellah, çocuklarının aşılanmaması için doktordan kaçır, oğullarını saklar ya da aşıcı berberlere saldırabilir, rüşvet verebilirdi (Clot, 1949, ss. 157-158; Kuhnke, 1990, s. 117). Bu sebeple Dr. Clot'un yaklaşık 24 senelik Mısır serüvenini, çalıştığı zor koşullar daha da etkileyici kılmaktadır. Dr. Clot'un Mısır'da karşılaştığı geleneksel tabloyla ilişkisi, her ne kadar içinde zorluk ve çatışmaları barındırsa da ikna etmedeki başarısı dikkat çekicidir (Clot, 1833, s. 393-398). Nihayetinde onun yarattığı sağlık sistemi personeliyle birlikte zamanla Mısırlılaşacaktır.

Osmanlı Mısır'nda Modern Tıp Eğitim ve Pratiğinin Teşekkülüne Dair İncelemeler

1805-1849 arası Mısır'da yeni bir idarî sistemin tesisi ve modern bir ordu ile donanmanın kurulması, tüm siyasi tarih yazıcılığının da altını çizdiği gibi Mehmed Ali Paşa'nın müstakil bir devlet kurmak amacıyla hayata geçirilmişti (Fahmy, 2020, s. 123). Diğer yandan onun modernleşme projesinin iktisadi tarafını belirleyen görüş, özellikle tarımsal üretimin ticaret ve sanayiye uygun yeniden organizasyonuydu.

¹ A. B. Clot, L'organisation Médicale en Égypte, Jugée par M. le Dr Lallemand, s. 6, 29.01.2023 tarihinde <http://ark.bnf.fr/ark:/12148/cb302519501> adresinden alındı.

² A. B. Clot, *Exposé de la Situation en Égypte du Service de Santé en 1825, et des Différentes Phases Qu'il a Subies Jusqu'en 1857*, s. 4, 3.9.2022 tarihinde <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k42246731.r=Antoine%20Barthelemy%20Clot?rk=751076;4#> adresinden alındı.

³ A. B. Clot, Position officielle de Clot-Bey en Egypte, Comme Médecin en Chef des Services Militaires de Terre et de mer et Comme Médecin Privé en Dehors de son Titre Officiel, s. 3-4, 8, 2.9.2022 tarihinde <https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb34154904z> adresinden alındı.

Dolayısıyla yıllık daimî sulama sistemi uygulanmaya başlamış, Nil'in sularının daha geniş arazilere ulaşmasını sağlayan kanallar açılmış ve yaygın pamuk üretimini başlatmıştı (Güner Özden, 2021, s. 11). Fakat aynı yıllarda İmparatorluğu modernleştirmeye çalışan İstanbul'daki sultanın karşı karşıya olduğu eğitilmiş insan azlığı Mısır'ın da sorunuuydu. Bu arka plan bilgisinden hareketle Mısır'da eğitim tarihine yönelik çalışmalarıyla tanınan Heyworth-Dunne, Mehmet Ali Paşa reformlarında Saint Simon'un takipçilerinden etkilenmiş olabileceğini iddia etmektedir. Ona göre, Saint Simon'un takipçileri 1830'larda doktor, mühendis ve eğitimci olarak Mısır'da bulunmuşlardı. Hatta bunlar sulama çalışmalarının ilk modern eseri Nil üzerindeki barajların tasarımında yer almışlardı. Meslekî okulların açılması, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, yabancı dilden mühim bilimsel eserlerin tercümesi, matbaanın (Bulak) kurulması, resmî gazetenin (Vekayi-i Mısriyye) çıkartılması; hepsi de Paşa'nın askerî politikasının hayata geçirilmesine dairdi. Nitekim Mehmed Ali Paşa'nın topçu subayı, doktor ve mühendise ihtiyacı vardı. İlk açılan okullardaki öğretmenler İtalyan'dı, fakat kısa süre onların yerini Fransızlar almaya başlamıştı. İlk defa Mısırlı öğrenciler bir grup halinde 1826 yılında Fransa'ya eğitim için gönderilmeye başlandı. Daha sonra bunlar ülkelerine dönerek Mısır'ın ilk "aydın" zümresini oluşturacaktır. Heyworth-Dunne'e göre Fransa'da eğitimini tamamlayıp dönenler, teknik-bilimsel kitaplar yanında başka yabancı dilde eserleri tercüme edip basıyor, okulların teşekkülü için Saint Simoncularla birlikte çalışıyorlardı (Heyworth-Dunne, 1938, s.166, 168; Hourani, 1994, ss. 68-71). Heywoth-Dunne'un bazı Mehmed Ali Paşa dönemi reformlarında Saint Simon tesiri bulunduğu dair iddialarını Hourani tekrar gündeme getirirse de bu iddiayı destekleyecek delillere sahip değiliz. Mehmet Ali Paşa'nın yabancı hoca ve uzmanlardan istifade etmesi o çağın fikir akımları ve ideolojilerinin, mesela milliyetçiliğin, Mısır'a girmesinde rol oynadığı bilinmektedir. Ancak Heyworth-Dunne'e göre bir hastane ve tıp okulunun açılması Mehmed Ali Paşa için bir medeniyet projesinin adımları olarak görülmekten ziyade pratik hedeflerle izah edilebilir. Nitekim 1827'de Kanka'daki askerî kampta tam teşekküllü bir tıp okulunun kurulması önemlidir. Buradaki Mısırlı öğrencilere hem tıp hem de cerrahlık eğitimi verildiği görülmektedir. Bu öğrencilerin 1831'den sonra Osmanlı İmparatorluğu'na karşı isyan eden Mehmed Ali Paşa'nın ordusunda Bilâdü's-Şam ve güney Anadolu'da savaş devam ederken görev yaptıkları bilinmektedir.⁴ Heyworth-Dunne'nin altını çizdiği üzere Osmanlı Mısır'ına modern ilke ve metotlara dayalı düzenli bir kamusal tıp hizmeti modern ordu çatısı altında girmiştir. İmparatorluğun merkezi Dersaadet'de olduğu gibi temel bir ıslahat Mısır'da da askerî alan yoluyla başlamıştı. Ancak Mısır'da İstanbul'dan farklı olarak öncülük eden donanma değil, kara ordusudur (Heyworth-Dunne, 1938, s.104, 201; Shaw, 2008, ss. 223-224).

Mısır modernleşmesinin sağlık müesseselerine yansımaları veya etkileri hakkında Batı literatüründe önemli bir yere sahip eserlerden biri Laverne Kuhnke'nin *Lives at Risk, Public Health in Nineteenth-Century Egypt* adlı kitabıdır. (1990) LaVerne Kuhnke kitabında, Mehmet Ali Paşa'nın iktidara gelmesinden 1882'de Mısır'ın İngiliz kontrolüne girmesine kadar halk sağlığı meselelerinin kapsamlı bir izahını yapmıştır. Eserinde, Mehmet Ali Paşa'nın salgın hastalıkları önleme ve Avrupa tarzında bir tıp mesleği yaratma girişimlerinin, onun Osmanlı Devleti'nden ayrı, güçlü bir Mısır yaratma programıyla ilişkili olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca Kuhnke'nin kitabında, Mehmet Ali Paşa'nın aralarında Ebu Za'abel'deki mekteb-i tibbiyenin kurucusu Fransız Clot Bey'in de bulunduğu Avrupalı hekimleri işe almasına rağmen, sadece Avrupa bilimini taklit etmek niyetinde olmadığı öne sürülmektedir. Ona göre Paşa, yerel dilde otokton eğitimin gerekliliğini anlamış ve yerel idarenin yerine getirmesi gereken bir şey olarak sıhhi önlemlere yönelik özgün bir sağlık teşkilatı kurulmasını kendisi istemiştir. Ayrıca başlangıçta ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan mekteb-i tibbiyenin yerli öğrencileri, Mısır'ın her yerine sevk edilmekteydi. Kuhnke'ye göre en dikkat çekici gelişme, Batı tıbbının temsilcileri ile geleneksel yerel berberler ağı arasında geçici bir bütünleşmenin yaşanmasıydı. Bu aynı zamanda modern tıp ile geleneksel tıbbın Mısır taşrasındaki iş birliğine işaret etmektedir. Diğer taraftan Mehmet Ali Paşa'nın ölümünden sonra (1849) mekteb-i tibbiye, İngilizler onu devralıp (1882), hastane temelli modeli şehirlerdeki zenginler için pahalı ekipmanlarla güçlendirene kadar gerileme göstermişti. Hatta yazarın iddiasına göre, çeşitli zanaatlar ve tarım pahasına

⁴ Clot, Position officielle de Clot-Bey en Egypte, s. 2, 2.9.2022 tarihinde <https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb34154904z> adresinden alındı.

gelişen pamuk endüstrisinin hakimiyetinin bir neticesi olarak kırsal alan ihmal edilmiş ve sağlık koşulları daha da kötüleşmiştir (Kuhnke, 1990, s. 21, 29, 155, 160).

Kuhnke, 19. yüzyıl Mısır'ında halk sağlığını izah ederken, tarihsel veriden hareketle önemli bir soru da sormaktadır. Bazı tarihçilerin iddia ettiği gibi Afrika'da tek başına Mısır'ın büyük ekonomik ve politik güç ve nüfuzu varsa, büyük bir sanayileşmiş ülke olma sürecinde neden başarısız olmuştu? Kuhnke'nin cevabına göre, halk sağlığını iyileştirmeye yönelik özgün plan, Avrupa'nın Mısır'ın Osmanlı Devleti'nden özerkliğine muhalefeti sebebiyle büyük ölçüde başarısız olmuştu. Avrupa koalisyonu, Mısır Paşasının Sultan'a tabiiyetini yeniden teyit etmesi ve ordusundaki asker sayısını azaltmasına yol açarak, esasen gelişmekte olan sanayi ve ticareti beşiklerinde boğmuştur. Başarısızlığın ikinci sebebi de memurlar arasında rüşvete de yol açan kronikleşmiş kamu fonu kıtlığının, yaygın eğitim için gerekli bir sistemin sürdürülmesine mâni olmasıydı. Mehmet Ali'nin halefleri onun reform politikalarını sürdürmeye çalıştılar, ancak artan uluslararası borçla baş edememiş ve İngiltere müdahale edene kadar modernleşmeye yönelik çabaları zayıf kaldı (1990, s. 17-21). Kuhnke'nin yaklaşımında İngiltere'nin bir "kurtarıcı" gibi Mısır'a geldiği izlemine kapılmak mümkündür.

Kuhnke, sağlıkla ilgili gelişmelerde mesela çiçek aşısının yaygınlaştırılması sürecinde bedevilerin, zorunlu askerliğe gösterdikleri şiddetli tepki dikkate alınırca çok daha uyumlu davrandıklarını belirtmektedir (1990, s. 113-15). Ayrıca kitap, bir başka açıdan, Ebu Za'abel mekteb-i tıbbiyesi'nin kuruluşundan bir süre sonra başlayan ve hekimin işgal etmeye başladığı yeni sosyal rol, insan vücuduna yaklaşım biçimi ve hastalığın nasıl tanımlandığı konusunda geleneksel olandan ciddi bir biçimde kopuşu ortaya koymaktadır. Ancak Kuhnke'ye göre, modern tıbbın halk tarafından nasıl anlaşıldığı ve Mısır şehir ve kırsalında çoğalan modern hastanelerin nasıl karşılandığı ve barındırıldığı konusu hakkında çalışmalar oldukça sınırlı kalmıştır. Buna karşın Khaled Fahmy, halk tarafından benimsenmekten ziyade, hastanelerin idaresi, binalarının kötü koşulları ve ara sıra tıbbi uygulama hatası vakaları sebebiyle nadiren himaye edildiği savını öne sürmüştür. Hatta Fahmy'e göre bu modern tıp ve hastane hakkında Mısır'daki yaygın görüşü de ortaya koymaktadır (Fahmy, 2000, s. 62).

Eserin üzerinde durduğu bir başka mesele de Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır'da karantina uygulamasının ihdasıdır. Kuhnke, Mehmet Ali Paşa'nın karantinadan yana bir politika izlediğini ve Akdeniz çevresinde bir lazaretto sisteminin kurulmasında önemli rol oynadığını yazmaktadır. Zira Avrupa konsoloslukları, Paşa'nın sert karantina düzenlemelerine karşı çıkarken, kendi ülkelerinin mallarını satma özgürlükleri kadar bireysel özgürlüğü savunmadıklarını söylemektedir.

Diğer taraftan 19. Yüzyıl başlarında Mısır, modern tıbbi sistemlerin yaratıldığı Avrupa ülkelerinin aksine, endüstriyel bir altyapı ve kentsel bir orta sınıf yani burjuvaziden yoksundu. Buradan hareketle Kuhnke, Mısır'a tıp eğitimi ve hastanede bakıma dayalı bir sağlık hizmeti modeli transferine öncülük eden bu Avrupaî ve özellikle Fransız tarzı tıp teşkilatlanmasının yerli halkın ihtiyaçlarını karşılamak için çok az şey yaptığı sonucuna varmaktadır (Kuhnke, 1990, s. 87).

Mısır'da sağlık hizmetlerinin ıslahıyla ilgili bir çalışmada cevabı aranacak bir soru da tıbbın profesyonel bir meslek olarak nasıl ve ne zaman kabul edildiğidir. Amira el-Azhary Sonbol'un *The Creation of a Medical Profession in Egypt, 1800-1922* başlıklı eseri (1991) Mısır'da bir tıp mesleğinin nasıl yaratıldığını, modernleşme ve toplumsal dönüşüm bağlamında anlatmaktadır. Yazar, tıp bilimini ve Mısır'daki tıp mesleğini, sömürgecilik tarihi konteksi dışına çıkararak modernleşme ve kuşaklar üzerinde değişen etkilerini incelemektedir. Özellikle kitabın ilk iki bölümünde Sonbol, Mehmed Ali Paşa idaresinde Mısır'da modern tıp uygulamalarının nasıl ülkeye giriş yaptığı ve halk arasından doktorlar yetiştiren ilk tıp okulunu kuruluş aşamalarını anlatmaktadır. Ayrıca Amira el-Azhary Sonbol, yüzyılın sonlarında İngiliz işgal rejiminin kurulmasıyla (1882-1922) Mısır'da tıp eğitimi için hükümet programlarının birbirini izleyen aşamalarını incelemiştir.

Sonbol, 19. Yüzyıldaki modernleşme reformlarından hareketle, "İslam toplumunun dinî, sosyal ve ekonomik işlerinde sağlık ve tıbbın önemi" hakkında daha kapsamlı bir anlayışın da doğduğunu iddia etmektedir. Yazarın Mehmed Ali Paşa zamanına dair yaklaşımı, kendisinden önceki tarihçilerin bulgularını desteklemektedir. Mesela askeri reformun ilk döneminde, Mısır'ın ilk modern tıp kadrolarını geliştirme kararı, devlet politikasının pratik bir uzantısını temsil ediyordu (1991, s. 13). Sonbol, Mehmed Ali'nin tıbbi hizmetleri merkezileştirdiği ve Mısırlı doktorlar için bir devlet hizmeti modeli oluşturduğunu iddia

etmektedir. Bu çerçevede, Sonbol'un 1827'de Abu Za'abel (1837'den sonra Kasru'l Ayni) Tıp Mektebi'ni kuran Fransız Dr. Clot'un çalışmalarına dair ayrıntılı bilgiler vermesi, önceki çalışmalarda eksik kalan kronolojik anlatımı detaylandırmaktadır. Diğer taraftan yazara göre tıp okulu, doktorlardan bir tıp mesleği yaratan ve bu mesleğin halk tarafından bu kadar tanınmasına neden olan en önemli vasıtaydı. Amaç, en yoksullar da dahil olmak üzere Mısır'ın tüm sınıflarından profesyonel bilim adamları grubu yaratmaktı. Sonbol'un ifadelerinde bu ilk dönemi idealize etme çabası görmekteyiz, nitekim ona göre, mesleğini anadilinde öğrenen ve Mısırlılara hizmet eden yeni bilim insanları, hekim ve hasta arasında ortak bir dil ve ortak bir kültürün oluşturduğu bağları geliştirdiler (1991, s. 40). Ders kitaplarının Mısır'da yerel doktorlar tarafından yazılması yerine yabancı dilde yazılmış eserler Arapçaya tercüme edildi, bu durum Sonbol'a göre uzun vadede, aslında mesleğin odak noktası olan araştırma ve deney yapma karakterini oluşturamaması pahasına tıbbi uygulama ve öğretimin ağırlık kazanmasına neden olmuştur. Diğer taraftan kitabın ilerleyen bölümlerinde görüyoruz ki, 1882'de gelen işgalci güç, mekteb-i tıbbiyedeki eğitim dilini İngilizceye çevirdiğinde, tıp profesörü olarak sadece İngilizler veya İngilizce konuşanlar işe alınmıştı. Bu, okulu Mısırlı seçkinlerin çocuklarına (İngilizce öğrenen) hitap eden bir kuruma dönüştürdü ve özel muayenehaneden para kazanmayı arzulayan elit doktorlar ortaya çıkardı (1991, s.49). Yazara göre 1882'den sonra, İngiliz malî kısıtlamaları altında, devlet tarafından sağlanan sağlık hizmetleri büyük ölçüde kesildi ve tıp mektebinin işlevleri bir ticaret okulunun sağlayabileceği işlevlere indirildi: eğitim süresi altı yıldan dörde indirildi ve uzmanlık için lisansüstü eğitim neredeyse ortadan kaldırıldı (1991, s. 102).

Sonbol 1882'den sonra tıpla ilgili süreci sosyo-ekonomik bir zaviyeden değerlendirmektedir. Mısır'da İngiliz işgal makamlarının ziraî mahsullerden elde edilen kârı maksimize etme çabası, pamuk üretiminin hızlanmasını Manchester'daki fabrikalara taşıdı, neredeyse yoksul köylülerden oluşan artan nüfus arasında nispeten az sayıda toprak sahibini zenginleştirdi ve orta sınıfın gelişimini teşvik edecek hiçbir şey yapmadı. Yazara göre, Mısır halkına en büyük kötülük, tıp mesleğinin prestijinin ve kariyer fırsatlarının azalması değildi, aksine, İngiliz işgalinin kırsal halk sağlığını ihmal etmesiydi. Halbuki Mehmed Ali Paşa zamanında, sağlık koşullarını izlemekle, aşı ve temel ilk yardım sağlamakla ve ciddi hastalık vakalarını müdiriyet (eyalet) hastaneleri veya kliniklerine sevk etmekle görevli köy sağlık merkezleri kurulmuştu (1991, s. 45). Ancak yazarın iddiasına göre, sağlık sistemi, 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde temel bilimlerin tıba katkıda bulunduğu gelişmelere ayak uyduracak ve gelişmesini sağlayacak kadar desteklenmiyordu.

19. Yüzyıl Mısır sosyal ve ekonomik tarihçiliğinin özellikle eğitim ve sağlıkla ilgili alanını çalışanların Antoine Barthelmy Clot Bey ismiyle karşılaşmalarını mümkün değildir. Doğrudan onun biyografisini merkeze alan Christian Jean Dubois, *Clot Bey: Médecin de Marseille, 1793-1868: Chirurgien du Vice-roi d'Égypte* isimli eserinde (2013) doğumundan ölümüne, doktor kimliğine ve daha da mühimi Mısır'daki günlerine ışık tutmaktadır. Eserin önsözü, *Son Fravun*'un yazarı Gilbert Sinoué tarafından kaleme alınmıştır. Bu tesadüf değildir. Mehmet Ali Paşa biyografisini tarihsel bir roman olarak yazan Sinoué'nin üslup ve yöntemi Dubois'in eserinde de karşımıza çıkmaktadır. Metnin kimi yerlerinde Mehmed Ali Paşa ve Clot Bey'in diyaloglarının olduğu roman tarzının ön plana çıktığı bu metin elbette kitabın sonundaki kaynakçadan hareketle tarihsel veri dikkate alınarak yazılmıştır. Dubois'e göre Dr. Clot Bey, Mısır'da Paris askerî Tıp Okulu (Val-De Grâce)'nun bir versiyonunu kurmaya çalışmıştı ve okula gelen öğrencilerin eğitiminden doktorluk hizmetine kadar modern tıbbın uygulanaşına dair fikirlerini onun hatıratından hareketle ele almıştır. Ona göre Clot Bey Mısır'da adeta yeni "tıp misyoneri"dir (2013, s. 20).

Modern tıbbın Mısır'a gelişi hakkında diğer bir araştırma Serge Jagailoux'un *La Médicalisation de l'Égypte au XIX e Siècle (1798-1918)* başlıklı eseridir (1986). Yazar, Ortadoğu'daki milliyetçilerin Batı sağlık kurumlarının Afrika ve Asya'ya getirilmesinin yerel sağlık sorunlarıyla alakasız bir sosyal kontrol aracı olduğu yönündeki suçlamalarına karşı çıkmaktadır. Jagailoux Mısır'ın, sömürge müdahalesine maruz kalmadan 19. yüzyılın büyük bir kısmı boyunca işleyen bir Batı tıp sistemini gönüllü olarak benimseyen ilk Afrika ülkesi olduğunu öne sürmektedir (1986, s. 8). Bu bağlamda, Mısır'da Batı tıbbının gelişiminin incelenmesi, yabancılar tarafından dayatılmayan, ancak Vali Mehmed Ali Paşa tarafından talep edilen bir dizi sağlık yapısının teşekkülü olarak değerlendirilmelidir. Kitapta Mehmed Ali'nin bir sağlık reformuna kapıyı açmasının arkasında yatan saiki onun Osmanlı Devleti'nden ayrı güçlü bir ordu kurma isteğinde aramaktadır. Mısır valisi güçlü ve iyi eğitilmiş orduya sahip olmak için Avrupalı seçkin danışmanlara,

özellikle de Fransızlara başvurdu. İyi organize edilmiş bir askeri sağlık hizmeti oluşturmaya da aynı ruhla karar verdi. Nitekim henüz başlangıçta, 1812'den beri, yalnızca birkaç İtalyan doktor ve eczacı bireysel olarak askere alınmış ve kesin bir plan olmadan birliklere dağıtılmıştı. Jagailloux'a göre sağlık hizmetinin modernizasyonu konusunda en ciddi adımlar Clot Bey'in Kahire'ye gelmesiyle başlamıştı. Clot Bey'in Mısır serüveni hakkında detaylı bilgiler de veren Jagailloux, 8 Mart 1825'te Mısır'a gelir gelmez onun, neredeyse yirmi beş bin kişiyi barındıran Kanka eğitim kampının son derece kötü sağlık koşullarından etkilendiğini yazmaktadır (1986, s. 11-12). Karşılaştığı manzaranın kötülüğü karşısında Clot Bey askerî sağlık hizmetinin Fransız mevzuatına göre bazı yerel uyarlamalarla yeniden düzenlenmesini tavsiye etmişti. Jagailloux, Clot Bey'in hazırladığı reform planını şu şekilde başlıklandırmıştır:

- Halen yürürlükte olan sarayda görevli İtalyan doktorların önerdiği bir Sağlık Konseyi (meclis-i umur-ı sıhhiye),
- Ekipman için Mısır Harbiye Nezareti bir merkezi hastane deposu:
-Merkezî bir laboratuvar ve eczane,
- İki hastane: Biri Kanka kampının yakınındaki Ebu Za'abel, diğeri de donanma için İskenderiye'de kurulması.

Yazar ayrıca sağlık reformunun sonuçlarını tartıştığı kısımda 19. Yüzyıl tıp tarihine damgasını vuran iki zıt gelişmeye dikkatimizi çekmektedir. Birincisi, ölüm oranlarında ciddi bir düşüş ve en azından kısmen veba, kolera ve çiçek hastalığı salgınlarının azalması nedeniyle nüfusta bir artış; ikincisi de aynı zamanda çevresel faktörlere bağlı hastalıklarda endişe verici bir artış—ancylostomiasis, bilharziasis, amebiasis, dizanteri ve sıtma. Jagailloux, bu birbirine zıt gelişmelerden hareketle, Mısır'da Batı tıbbının çok etkili olmadığı sonucuna varmaktadır. Nitekim yetersiz veya hatalı uygulama ya da Mısırlıların tıp kurumunun hizmetlerinden yararlanmaması bu neticenin doğmasını sağlamıştır. Hatta ona göre, tıbbî donanımı yetersiz Mısırlı hekimler kendilerini köylü halktan uzaklaştıran yalnızca bir bilimsel eğitim “cılası” almışlardı (1986, ss. 26-29).

Jagailloux'un modern tıp uygulamaları karşısında Mısırlıların tepkisine dair söyledikleri dikkate değerdir. Ona göre köylülerin, Batı tarzı eğitim almış doktorların tedavilerini “yabancı cisimler” (1986, s. 48) gibi görerek reddetmesi ve hijyene karşı ilgisizlikleri, modern tıba karşı direnişleriyle paraleldir. Modern tıbbın beklenildiği kadar başarılı olmaması yazara göre şaşırtıcı değildir zira, kozmopolit tıbbın yerleştirilmesi, öğrenme ve bilgi birikiminin sağlanması, hatta yerel bir bilimsel ruhun oluşması ve hem zihinlerin hem de vicdanların uyandırılması için zamana ihtiyaç vardı. Bu, aslında, terapötik tıbbın 20. yüzyılın ortalarında baskın hale gelmesiyle, Mısır'ın Mısırlılar tarafından yönetilen tıbbi kurumlardan oluşan ve işleyen bir altyapıya sahip olmasıyla başarılabaktı (1986, s. 102). Bu sebeple Jagailloux, 1798 ile 1918 yılları arasında Mısırlı idarecileri durumu daha da kötüleşen kırsal sağlık profiline ilişkin her türlü sorumluluktan temize çıkarmaktadır. Çünkü yazarın iddiasına göre, durumun doğasında var olan zorluklar göz önüne alındığında, iktidar sahiplerinin daha fazlasını yapmaları mümkün değildi. Jagailloux'nun vardığı sonuçlar, 19. Yüzyıl'daki Batı Avrupa tecrübesiyle zımnen karşılaştırıldığında kusurlu görünmektedir. Michel Foucault ve Annales ekolü tarafından tasarlandığı şekliyle “tıbbileştirme”, devrim sonrası Fransa'da kentsel hastane temelli klinik yöntemin tıbbi teşhis, tedavi, eğitim ve araştırma için normatif olarak benimsenmesini ifade eder. O dönemde tıptaki Fransız liderliği, bu sistemin sanayileşen Batı'da ve ardından dünya çapında modern, kozmopolit tıp olarak evrenselleşmesine katkıda bulunmuştu (1986, s. 189-190). Toplumun sağlığıyla ilgili işler artık hayır kurumları ve zengin kişilerin uhdesine bırakılmaktan çıkmış, siyasi otoritenin yerine getirmesi gereken bir sorumluluk haline gelmiştir. Bununla birlikte, son zamanlarda yapılan araştırmalar, Jagailloux'un kullandığı tabirle ifade etmek gerekirse, “tıbbileşmenin (médicalisation)” yalnızca yükselen yaşam standartları -gelişmiş barınma, beslenme ve temiz içme suyuna erişim ve minimum sıhhi tesisler- ve sanayileşmekte olan ülkelerin halk sağlığı alanındaki kazanımlarıyla eşzamanlı olarak gerçekleştiğini iddia etmektedir (Osterhammel, 2022, s. 238-253).

Jagailloux'a göre Batı'da tıbbileşme, aynı zamanda, özel bir doktor tarafından kişisel bakım modelinin genelleştirilmesi manasına geliyorken, devletin sorumluluğunun az gelişmiş, tarıma dayalı Mısır'da yoksul sınıf için sadece tıbbi bakımla sınırlandırılması anlamına geliyordu. Nitekim yazar,

1882'den itibaren İngiliz işgali altındaki halk sağlığı hizmetinde görevli bir yetkiliden alıntı yaparak, o zamanki Avrupa tutumunu resmetmişti. Mısır'da sağlık reformu talep eden bir kamuoyu olmadığı için, her girişimin hükümetten gelmesi gerekiyordu. Ancak İngiliz işgali altında Mısırlı yöneticiler, birincil sorumluluklarının, finansal/nakdi gelirin veya tarımsal üretimin gelişimiyle İngiliz ve Fransız alacaklıların sermaye yatırımlarını geri kazanmak olduğunun farkındaydılar. Bu sebeple, eğitimi veya halk sağlığını iyileştirmeye yönelik herhangi bir girişimi ertelediler (1986, s. 80).

Yazarın modern tıbbın inşası sürecinde geleneksel tıbbın uygulayıcılarından da istifade edilmesini, Mısır'ın sosyo-ekonomik sınıflarıyla ilişkilendirerek izaha çalışması dikkat çekicidir. Bu sınıflandırmanın tarihi başlangıç noktasını 1850 kabul etmekte ve modern pozitivist tıba daha ziyade egemen sınıfın destek verdiğini belirtmektedir. Jagailoux'a göre, yerli tüccar, alt kademe bürokratlar ve küçük ölçekli üretim sektöründekiler manevi tıptan (tinsel şifa) medet ummaktadır. Daha ziyade kırsal alanlarda yaşayan toplumsal kesim aziz veya evliya türbeleri ve dervişlerden şifa beklemektedir (1986, s.130). Fakat günümüzde dahi İslam toplumlarında her kesimden insanların modern tıbbın yanında geleneksel veya manevi tıptan medet ummaya devam ettiği göz önünde bulundurulmalıdır.

Jagailoux kitabında nüfus ve refah payının artış veya eksilmesiyle sağlık ve eğitimle ilgili gelişmeleri paralel bir biçimde değerlendirmektedir. 19. yüzyılda Mısır'da güvenliğin yeniden sağlanması ve ekili arazilerin artması, İngiliz idarecilerin tasavvur ettiği gibi ülkede sağlığın iyi olduğunu göstermekten çok, aslında bir tehdit teşkil eden nüfusta hızlı bir artışı teşvik etti. 1897 ile 1917 yılları arasında ekili arazi %12 artarken, nüfus %30 artarak kişi başına düşen mevcut arazi miktarını azaldı. Ayrıca geciken sanayileşme, kırdan göçün gecekondulu nüfusunu büyüttüğü şehirlerde yeni gelenlere iş sağlayamadı. Böylece ülkenin toplam serveti arttıkça yaşam standardı istikrarlı bir şekilde düştü (1986, s. 105). Yazar'a göre sağlık reformu talep edebilecek bir kamuoyu ancak sanayileşmenin neticesinde eğitilmiş bir orta sınıfa sahip bir toplumda ortaya çıkabilirdi. Bu sebeple, kırsal nüfus, tarımsal üretimini artırmak için Nil'e bağlı sulama ağının genişletme niyetindeki bir hükümetin politika girişimlerine bağımlıydı.

Jagailoux'un çalışmasının bütüncül bir bakış açısına sahip olduğu görülmektedir zira, Mısır'ın milli sağlık durumunu etkileyen tüm faktörleri belirlemeye çalışmaktadır. Mısır'ın coğrafyası ve çevresi, aile yapısı, beslenme şekli ve hijyenini, geleneksel tıbbı, halk inançları ve batıl inançlarını, toplumdaki değişiklikleri, ulaşımı ve tarım tekniklerini, özellikle sulama sistemini incelemektedir. Kitap bir referans eser olarak başka özelliklere de sahiptir: kentsel gelişmeyi ve nüfus yoğunluğunu gösteren haritalar, vebanın ortadan kaybolmasıyla ilgili bir ek, tıbbi terimler sözlüğü ve paralel sütunlarda Mısır tıp ve bilimsel kurumlarını, Batı'daki tıpla ilgili keşif ve gelişmeleri ve Mısır tarihindeki önemli olayları listeleyen bir özet tablo ihtiva etmektedir.

19. yüzyıl Mısır modernleşmesinin farklı kompartmanlardaki tezahürünü tıp bilimini merkeze alarak anlatan Khaled Fahmy'nin *In Quest of Justice: Islamic Law and Forensic Medicine in Modern Egypt* başlıklı kitabı (2018) tıp eğitimi ve pratiğini, modernite, İslam ve hukuk zaviyelerinden incelemektedir. Fahmy, 19. yüzyıl Mısır'ında ortaya çıkan modern devlet ve bürokrasi pratiğinin insan bedeninin nasıl algılandığını ön plana çıkararak izah eder. Doğmak, hastalanmak, koku almak veya ölmek gibi insan olmanın sıradan gerçeklerinin modern devletin inşasında nerede durduğunu tartışır. Kitapta, hukuk ve tıp modernleştirici uygulamaların kesiştiği noktalar olarak incelenmiştir. Hukuk ve tıbbın modernleşmesi -aynı zamanda sekülerleşmesi- ve özellikle 19. yüzyıl Mısır'ının (1805-79) yeni adli tıp uygulamalarının yasal kullanımını örneklerle anlatmaktadır. Yazar burada İslam ve modernite çatışmasını tartışmaya da açmaktadır. Fahmy, Mısır Milli Arşivindeki belgeleri ve hastane kayıtlarını merkeze alarak devlet idaresindeki gündelik hukuk ve tıp uygulamalarına ilişkin yapıyı aydınlatmaktadır.

Kitap ayrıca, Mısır'da ortaya çıkan modern devlet ve bürokrasi pratiğinin insanın bedensel ayrıntılarını ön plana çıkararak işlediğini iddia etmektedir. Aslında Fahmy kitapta insan vücudunu, analizinin merkezi haline getirmiştir ve her bölümün odak noktası farklı bir bedensel duyuya dayanmaktadır. Mesela yeni tıbbi otopsi uygulamalarına görme duyusu karşılık gelirken; işitme ve ses, şeriat mahkemesinde bir şahidin tanıklığına, dinlenmesine ilişkin fikhî gereklilikten hukuki ispatın sessiz yazılı formuna geçişe tekabül etmektedir. Yazar insan duyularıyla ilgili teorilerin belirleyiciliğine dair başka kanıtlar da sunmaktadır. Örneğin hastalıkların sebepleri hakkında miasma teorisi üzerinde durulurken, zehirli olduğu varsayılan miasmaların birikmesini hafifletmek için Kahire'nin kentsel planlamasının yeniden

düzenlenmesinin koku alma duyusuyla ilişkilendirildiği belirtilmiştir. (2018, s. 22). Nitekim 19. Yüzyılda miasma teorisi tıp çevrelerinde ciddiye alınmaktaydı. Bu teori, çürüten organik maddelerden kaynaklanan zehirli buharlarla kirlenmiş havaya maruz kalındığında kişinin hastalanabileceği fikrine dayanıyor ve gerçekten de çoğu kez kötü kokularla teşhis ediliyordu. Mısır'da vebanın en önemli bulaşma sebebi olarak o zamanlar miasma gösteriliyordu (2018, s. 154; Mikhail, 2019, ss. 201-202). Her ne kadar adli tıbbın doğuşunu hukuk ve tıp modernleşmesini merkeze alarak anlatmakla birlikte Fahmy'nin, Mısır'da görülen bulaşıcı hastalıklar ve onlarla mücadeleyi tartışmaya açtığı görülmektedir. Kolera ve veba gibi bulaşıcı hastalıkların etiolojisi ve bulaşma şeklini miasma teorisi üzerinden değerlendirmektedir. Ancak Fahmy'den farklı olarak Alan Mikhail ise Mısır'ın doğal çevre şartlarını dikkatimize sunmaktadır. Nil'in taşması, rüzgâr, kuraklık gibi doğal şartların hastalıklar ve onlarla mücadelede belirleyici olduğunu iddia etmektedir. Mikhail'e göre 19. Yüzyılda Mısır toplumu ve kültürünün modern tıpla ilişkisi, endüstrileşme ve onun tabiata müdahalesiyle de ilgiliydi. Zira, daha fazla toprağı tarıma açmak ya da daimî sulama sistemini genişletmek adına yeni su kanallarının açılması ve bunların her sene temizliğinde çalıştırılan insanların sağlık problemleri hükümetin meselesi haline gelmiştir (Mikhail, 2019, s. 196, 212-213).

Bunların yanı sıra Fahmy'nin hukuk ve tıba olan ilgisi, modern bir devlet inşa etme ve yönetme gibi temel görevlerle ilgilenen kurumlara da odaklanmaktadır. Bu tür kurumların gelişiminin ve günlük kullanımının kronolojisini vererek, çağdaş bir Osmanlı-Mısır hukuk ve tıp aygıtının nasıl ortaya çıktığını anlatmaktadır. Ayrıca kitapta Mehmed Ali Paşa dönemindeki Batı etkisinde modernleşmeyi kolonyalist bir proje olarak yorumlamanın hatalı olduğunu söyleyerek ve yerli nüfusu Avrupa modernitesine tepki verenler olarak değil, geleneksel olanla yeniyi ikili hukuk biçiminde içselleştirenler olarak görmektedir.

19. yüzyılın küresel sağlık krizi kolera salgınlarını merkeze alan Zainab Abul-Magd'in "Rebellion in the Time of Cholera: Failed Empire, Unfinished Nation in Egypt 1840-1920" başlıklı makalesi Mısır taşra tarihi, kolera ve dünya tarihindeki küresel güçler arasındaki bağlantılara detaylı bir şekilde incelemektedir. Makale, 19. yüzyıl gibi aynı zamanda milliyetçiliklerin yükseliş çağında hükümetin "taşradaki Mısır"ı daha büyük bir ulus projesine tam olarak dahil etmekte nasıl başarısız olduğunu tartışmaktadır. Nitekim yazar, Mısır hükümetinin kolera ile ilgili halk sağlığı standartlarını etkin bir şekilde "dayatamamasını", milliyetçilik ve halk sağlığı gibi daha büyük küresel temaların Yukarı Mısır'da yerel düzeyde nasıl ortaya çıktığını anlamak için bir araç olarak kullanmaktadır.⁵ Küresel sağlık uygulamalarında, Osmanlı imparatorluğu ve Mısır hükümetinin kesişim noktalarına işaret eden Abul-Magd, aynı zamanda yerel olarak Mısır ve büyük güçler arasında sağlık politikaları açısından bir bağlantı kurmaya çalışmaktadır. Spesifik olarak, hükümetin zaman içinde güneyi (özellikle Kina) kuzey Mısır'a nasıl dahil etmeye çalıştığını incelemektedir. Bunu yaparken de 1798'de Fransızların, 1805'ten sonra Mehmed Ali Paşa hükümetinin ve 1882 itibarıyla de İngilizlerin bu bölge üzerinde nasıl otorite kurmaya çalıştığını kolera salgınlarıyla mücadele bağlamında ele almaktadır. Abul-Magd'in da ifade ettiği gibi gerçekte, modern dünya tarihi yalnızca küresel sistemlerin bir üst anlatısı olarak görülmemelidir; daha ziyade, bir kalabalığın mırıldanmaları veya toplu olarak ayrıntılı bir görüntü oluşturan tek tek çinilerden oluşan bir mozaik olarak anlaşılmalıdır (1990, s. 700). 19. yüzyıldaki kolera öyküsü bu noktayı yerinde bir şekilde izah etmektedir. Eşler, çocuklar, ebeveynler, kardeşler ve geniş aile üyeleri "korkunç fiziksel koşullar altında" hastalığa maruz kalmış, çok azı iyileşmiş, çoğu ölmüştür. Abul-Magd'in çalışması, sterilize edilmiş Batı'yı tehdit eden ölü veya hastalıklı Doğuluların durumunu ve Avrupa'daki salgın tartışmalarının kolera ile gerçekten yaşayıp ölenlerden etkilendiğini göstermeyi amaçlamaktadır. Ağustos 1831'de ortaya çıkan ve yalnızca birkaç hafta süren, ancak 150.000 ila 190.000 kişinin hayatını kaybettiği kolera salgını buna örnek verilebilir. (St. John, 1834, ss. 465-466; Pruner, 1847, s. 103; Kunalp, 1996, ss. 497-498) Diğer taraftan yazarın çalışmada Tanta şehri üzerinden kolera salgınları ve hükümetin salgına karşı uygulamaya koyduğu önlemler ve çıkan isyanlara odaklanmaktadır. Ebul-Magd'in Tanta'dan hareketle ulaşmak istediği nokta, bu bölgede kolera salgını sırasında yaşananların hikayesini, küresel bir tarih anlatımının içine yerleştirmektir. Ebul-Magd, dünya tarihinin doğası gereği, yerel failer ve daha büyük sistemler arasındaki karşılıklı alışverişin hikayesi olduğunu gösterir. Mısır Deltası'nda görece bilinmeyen bir şehir olan Tanta, Batı için yakın bir tehdit

⁵ Ayrıca, Gallagher, Kolera'nın (diğer hastalıkların yanı sıra) Yukarı Mısır'daki rolü ve milliyetçi siyasetin formülasyonu hakkında fikir veriyor. (1990, s. 22)

oluşturduğu algısı nedeniyle hükümet yetkililerinin, gazetecilerin, doktorların ve misyonerlerin ilgisini çekmiştir. Küresel ticaret, ulaşım, teknolojik ilerleme ve kolonyal çıkarlarla olan ilişkileri nedeniyle sağlık sorunları veya salgınlar önemli bir siyasi konu haline gelmiştir (1990, s. 708).

Diğer yandan Mısır'da modern tıbbın doğuşuna dair yapılan çalışmalarda Fahmy'nin ve diğer araştırmaların da altını çizdiği "endemiklik" meselesi dikkati çekmektedir. Zira modern çalışmaların referans kaynağı ve Mısır'da Modern tıp eğitim ve hastanelerinin kurucusu Dr. Clot'un, Mısır'ın hastalık tablosunu inşasında ve kendi misyonunu tarifinde merkezi bir kavram olarak "endemik" ortaya çıkmaktadır. Kariyerinin büyük bölümünde Dr. Clot'un endemiklik anlayışının, hastalıkların bulaşıcı veya bulaşıcı olmayan doğasıyla çok az ilgili olduğu görülmektedir. Bunun yerine Clot Bey, Mısırlılar arasında sürekli var olan hastalıklara atıfta bulunmuştur. Bir hastalık kategorisi olarak endemiklik, hastalıkların toprakları ve insanları tanımlamak için kullanılmasına ve küresel hastalık coğrafyaları inşa edilmesine izin verdi (Clot, 1840, s. 291). Örneğin Clot 1825'te geldiğinde Mısır aynı anda (trahom nedeniyle) körlük ve veba diyarıydı. Hastalıklar nüfusu olumsuz etkiliyor ve nüfus da hastalığı beslemek için hayatta kalmaya devam ediyordu. 19. Yüzyılda halkı ve hastalıklarıyla bölge, Avrupa hastalıklarını doğru bir şekilde anlamak için gereken fosillerin bulunacağı arkeolojik kazı haline geldi. Bu bağlamda, Mısır özelinde "endemik", hem belirli hastalıklar ve yayılmalarına göre sınıflandırmaya yardımcı olan epistemik bir kategori hem de yerel hayatta kalma ve kalıcılık yoluyla bir hastalık tarihi oluşturmaya yardımcı olan epistemolojik bir araçtı.

Sonuç

Bu çalışmada Mısır'da sağlık ve tıp eğitiminde modernleşmeye dair yazılmış eserlerden ön plana çıkarılan analiz edilmeye çalışılmıştır. Bahsi geçen yazarların çalışmaları verilerini önemli ölçüde Mısır arşivi ve kolonyal ülke (Fransa ve İngiltere) arşivleri ya da Mısır'a dair resmî rapor ve kişilere ait hatıratlardan elde etmiştir. Özellikle Mısır Millî Arşivi (Ma'iyya Saniyya, Ma'iyya Turki, Abdeen Kayıtları ve ayrıca Divan-ı Medaris, Divanü'l-Cihadiyye kataloğu gibi) Mehmet Ali Paşa dönemi gelişmeleri hakkında bilgi sağlamaktadır. Değerlendirilen eserlerde tıp eğitimi ve sağlık hizmetinde yabancı personelin ön planda olduğu bilgisi dikkatimizi çekmektedir. Bu yabancı personelden Fransa vatandaşı Antoine Barthélémy Clot Bey, bir kurucu figür olarak kabul edilmektedir. Dönem kaynakları arasında, vali ile yakın ilişkileri olan Dr. Antoine Barthélémy Clot'un Mısır'a geldiği günden itibaren tıbbi alanda şahit olduklarını raporlaştırdığı *Aperçu General sur l'Égypte* (1840) en fazla referans alan eserdir. Yine Dr. Clot'un *Mémoires de A. B. Clot Bey* (1949) adlı hatıratı modern Mısır tıp tarih yazıcılığına kurucunun gözünden kimi zaman oryantalist bir anlatım sağlamaktadır. Ancak sağlık reformunun hayatlarını etkilediği Mısırlıların tepkilerini değerlendirebileceğimiz verilerin azlığı, halkın gözüyle anlamamızı zorlaştırmaktadır. Bahsi geçen literatür de Mısırlıların modern hastane ve okulla ilişkisini değerlendirebileceğimiz tarihsel verilerin azlığına işaret etmektedir. Diğer taraftan literatürün cevabını aradığı başka sorular da vardı. Örneğin Fahmy ve Sonbol'un eserlerinde de karşımıza çıkan, 19 ve 20. yüzyıllarda modern öncesi tıp ve sağlık birikim ve geleneklerine ve maddi uygulamalarına ne olduğu ve yerli sağlık sistemlerinin yeni tanıtılan kurum ve ideolojilerle nasıl etkileşime girdiği ve hatta yerel çevreler, ulema, hastalar ve şifacıların modern olanın içinde kendine ne ölçüde yer bulabildiği sorulardır.

Bu çalışmada değerlendirdiğimiz eserlerin odak noktasında 19. Yüzyıl Mısır'ı bulunmakla birlikte onu ait olduğu Osmanlı İmparatorluğu bağlamının dışında tutmadıkları görülmektedir. Her ne kadar Kahire ve İstanbul ilişkileri 1830-1841 yılları arasında rekabet, savaş ve barış aşamalarından geçse de Akdeniz'in bu iki merkezini ilgilendiren askerî ve idarî modernleşme ve ayrıca kapitalist dünya ekonomisine ticarete yönelik üretimle (hammadde) katılma çabaları vardı. Avrupa ile ilişkilere dair bu amaçlar bazı reformları beraberinde getirmişti, nitekim sağlık reformu ve kamu sağlığı hizmetinin artık devletin sorumluluk alanına girmeye başladığını kabul etmişlerdi. Nitekim orduların sağlığından sivillerin aşılmasına, bulaşıcı hastalıklar mücadele ve karantina sisteminin kurulması ve uygulanmasına kadar çeşitli alanlarda gerçekleştirilen reformların tarihi bu bağlamda değerlendirilebilir.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Abul-Magd, Z. (2010). Rebellion in the time of cholera: Failed empire, unfinished nation in Egypt 1840-1920. *Journal of World History*, 2(4), 691-719.
- Aboul-Enein B. H., Puddy, W. (2016). Contributions of Antoine Barthelemy Clot (1793–1868): A historiographical reflection of public health in Ottoman Egypt. *Journal of Medical Biography*, 24(3), 427-432.
- Baer, G. (1963). Tanzimat in Egypt- The penal code. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 26(1), 29-49.
- Bowring, J. (1840). *Report on Egypt and Candia, Parliamentary papers, reports from commissioners*. C. 21.
- Burrow, G. N. (1975). Clot Bey: Founder of western medical practice in Egypt. *Yale Journal of Biology and Medicine*, 48(3), 251-257.
- Clot, A. B. (T.Y.). *L'organisation médicale en Égypte, Jugée par M. le Dr Lallemand*. 29.01.2023 tarihinde <http://ark.bnf.fr/ark:/12148/cb302519501> adresinden alındı.
- Clot, A. B. (T. Y.). *Exposé de la Situation en Égypte du Service de Santé en 1825, et des Différentes Phases Qu'il a Subies Jusqu'en 1857*. 3.9.2022 tarihinde, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k42246731.r=Antoine%20Barthelemy%20Clot?rk=751076;4#> adresinden alındı.
- Clot, A. B. (T. Y.). *Position officielle de Clot-Bey en Égypte, Comme Médecin en Chef des Services Militaires de Terre et de mer et Comme Médecin Privé en Dehors de son Titre Officiel*. 2.9.2022 tarihinde <https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb34154904z> adresinden alındı.
- Clot Bey, A. B. (1833). Notice sur l'Hôpital d'Abou Zabel. *Annales de la Médecine Physiologique*, 25, 393-398.
- Clot, A. B. (1840). *Aperçu Général sur l'Égypte*, C. 2, Paris: Fortin.
- Clot, A. B. (1949). *Mémoires de A. B. Clot Bey*. (J. Tagher, Edit.). Le Caire: l'Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Dubois, C. J. (2013). *Clot Bey: Médecin de Marseille, 1793-1868: Chirurgien du Vice-Roi d'Égypte*. Marseille: J. Laffitte.
- El-Azhary Sonbol, A. (1991). *The creation of a medical profession in Egypt, 1800-1922*. New York: Syracuse University Press.
- Elshakry, M. (2013). *Reading Darwin in Arabic, 1860–1950*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fahmy, K. (1998). Law, medicine and society in nineteenth-century Egypt. *Droits d'Égypte: Histoire et Sociologie*, 34, 17-52.
- Fahmy, K. (1999). The anatomy of justice: forensic medicine and criminal law in nineteenth-century Egypt. *Islamic Law and Society*, 6(2), 224-271.
- Fahmy, K. (2000). Medicine and power: Towards a social history of medicine in nineteenth century Egypt. *Cairo Papers in the Social Sciences*, 23(2), 15-62.
- Fahmy, K. (2010). *Paşanın adamları Kavalalı Mehmed Ali Paşa, ordu ve modern Mısır*. (D. Zarakolu, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
- Fahmy, K. (2018). *In quest of justice: Islamic law and forensic medicine in modern Egypt*. Oakland: University of California Press.
- Fahmy, K. (2020). *Kavalalı Mehmed Ali: Osmanlı valiliğinden Mısır hükümdarlığına*. (A. Yılmaz, Çev.). İstanbul: VakıfBank Kültür Yay.
- Gallagher, N. E. (1990). *Egypt's other wars: Epidemics and the politics of public health*. Syracuse: Syracuse University Press.
- Güner Özden, S. (2021). Mehmed Ali Paşa Mısır'ında angarya: Kapitalist tarım ve köylü emeğinin dönüşümü. *Amme İdaresi Dergisi*, 54(1), 1-29.
- Hassan Effendi Mahmoud (1866). La médecine en Orient; l'École de Médecine d'Égypte. *L'Union Médicale*, 30, 63, 393-404.
- Heyworth-Dunne, J. (1938). *An introduction to the history of education in modern Egypt*. London: Luzac and Company.
- Hourani, A. (1994). *Çağdaş Arap düşüncesi*. (L. Boyacı, H. Yılmaz, Çev.). İstanbul: İnsan Yay.
- Jagailloux, S. (1986). *La Médicalisation de l'Égypte au XIXe Siècle (1798-1918)*. Editions recherche sur les civil, Paris: ADFP.
- Kuhnke, L. (1971). *Resistance and response to modernization: Preventive medicine and social control in Egypt, 1825–1850*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Chicago: University of Chicago.
- Kuhnke, L. (1990). *Lives at risk, public health in nineteenth century Egypt*. Los Angeles: University of California Press.
- Kuneralp, S. (1996). Osmanlı yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da hac ve kolera. *OTAM*, (M. Atalar, Çev.). S. 7, s. 497-511.
- Kutluoğlu, M. H. (2022). Kavalalı Mehmed Ali Paşa. *DİA*, C. 25, 62-65.

- Mikhail, A. (2019). *Osman'ın ağacı altında Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi*, (S. Özdil, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- Minawi, M. (2000). *Târihü'l-Nahda el-Tibbiyya al-Misriyya: Mathaf Qasru'l-'Aini*. Kahire: Nahdat Misr.
- Mitchell, T. (2001). *Mısır'ın sömürgeleştirilmesi*. (Z. Altok, Çev.). İstanbul: İletişim Yay.
- Osterhammel, J. (2022). *Dönüşen dünya küresel 19. Yüzyıl*. (M. Tüzel, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Perron, N. (1911). *Lettres du Dr. Perron du Caire et d'Alexandrie à M. Jules Mohl, Paris à 1858-1854*. Yacoub Artin Pacha (Ed.), Le Caire: F. Diemer, Finck & Baylaender Succ.
- Pruner, F. (1847). *Topographie Medicale du Caire avec le Plan de la Ville et des environs*. Munich.
- Ruf, H. (2011). Antoine Barthélémy Clot Bey, un Médecin Marseillais Fondateur de la Médecine Occidentale en Egypte. *Histoire des Sciences Medicales*, 45(1), 71-80.
- Shaw, S. (2008). Eski ve yeni arasında Sultan III. Selim. (H. Güldü, Çev.). İstanbul: Kapı Yay.
- St. John, J. A. (1834). *Egypt and Mohammed Ali*. C. 2, London.
- Yazıcı, N. (2010). Takvîm-i Vekâyi'. *DİA*, C. 39, 490-492.